UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Huishouden in Nieuw-Guinea

Een geschiedenis van geslacht op geslacht

Mak, G.

Publication date
2017
Document Version
Final published version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Mak, G. (2017). *Huishouden in Nieuw-Guinea: Een geschiedenis van geslacht op geslacht*. (Oratiereeks; No. 579). Universiteit van Amsterdam.
http://cf.bc.uva.nl/download/oraties/Oraties_2017/Mak_Geertje.pdf

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:13 Nov 2026

Huishouden in Nederlands Nieuw-Guinea

Huishouden in Nederlands Nieuw-Guinea

Geschiedenis van geslacht op geslacht

Rede

uitgesproken ter gelegenheid van de aanvaarding van het ambt van
bijzonder hoogleraar Politieke geschiedenis van gender in Nederland
aan de Faculteit der Geesteswetenschappen
van de Universiteit van Amsterdam
op donderdag 6 juli 2017

door

Geertje Mak

Dit is oratie 579, verschenen in de oratiereeks van de Universiteit van Amsterdam.

Opmaak: JAPES, Amsterdam

© Universiteit van Amsterdam, 2017

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Prelude

Het is oktober 1882, het eiland Mansinam, noord Nederlands Nieuw-Guinea. Het is avond. Het zendings-echtpaar Jan en Wilhelmina van Hasselt-Mundt schrijft nog wat terwijl hun dochter Silvia aan een haakwerkje zit.[1] Wilhelmina beschrijft het tafereeltje dat zich op dat moment in hun huishouden afspeelt: hun Papoea[2] pleegkinderen Ida en Pauline zijn aan het afwassen en passen ondertussen op de kleinere Papoeakinderen.

> Pauline waschte de kopjes en bordjes en onder het klappen der borden hoorde ik haar opeens op weemoedige toon tegen Amanda, die haar hielp, zeggen: "Heb je wel gehoord, wat ons Njonja voorgelezen heeft? "Rudolf, die jongen, zijn Vader was dood, en hij dacht, dat hij sliep! Waindi! Ach! En hij had het zoo koud, en hij had zijn vader zoo lief, en hij kookte soep voor zijn vader, maar hij at niet meer," en zoo ging het voort met vertellen uit de monden van groot en klein. […] Wij, mijn man en ik genoten er zoo van, dat kunt U, hooggeachte Freule wel denken. Ach, onze kindren zijn ook net weesjes, dus had dit verhaal […] bizonderen invloed op hen.[3]

Een Oer-Hollandsch tafereeltje, met afwas en al, in een brief van de zendingsvrouw aan freule Van Hogendorp in Den Haag. Ik zal zo meteen vanuit de beslotenheid van dit huishouden vertrekken om een koloniale geschiedenis 'van geslacht op geslacht' te beschrijven. Het huishouden van de Van Hasselts blijkt verknoopt met talloze andere zaken, met slavenhandel en vrouwenbeweging, met zendingsbusjes en rassenwetenschap, met paradijsvogelhoeden en Ethische Politiek. Hun huishouden is zo een scharnierpunt tussen koloniale macro- en micropolitiek, en, zoals zal blijken, het startpunt voor een nieuw geslacht van christen Papoea's.

Maar voordat ik zover ben, zou ik eerst aan u het idee van een geschiedenis 'van geslacht op geslacht' willen voorleggen. We komen dan vanzelf weer bij dit huishouden uit.

Van geslacht op geslacht

Een politieke geschiedenis van gender beperkt zich niet tot een geschiedenis van een bepaald onderwerp – laten we zeggen, de politieke activiteiten van vrouwen of het feminisme. Een politieke geschiedenis van gender doet veel méér: die moet een scherp geslepen lens bieden waarmee het belang van gender voor het begrip van historische processen duidelijk wordt. Geslacht – of

de uitdrukking 'van geslacht op geslacht' – is daarvoor in mijn ogen heel geschikt. Terwijl ik al jaren mijn denken in Engelse termen probeer te plooien, grijp ik nu graag de gelegenheid aan om de conceptuele kracht van een Nederlands begrip te laten zien.[4] 'Geslacht' brengt prachtig allerlei verschillende theoretische lagen in gendergeschiedenis samen. Ooit hoop ik daarmee internationaal furore te maken – en generaties Engelstaligen hun tong te laten breken. Geslacht. Altijd nog beter dan Gender!

Bovendien is het een prachtige term om historische processen te analyseren, met als centrale vragen hoe samenlevingen zichzelf van geslacht op geslacht voortzetten, en hoe de overdracht plaatsvindt van geslacht op geslacht.

Het antwoord op de eerste vraag lijkt voor de hand te liggen: via seks natuurlijk. Via seks kan de samenleving zichzelf voortplanten. Maar zo simpel of natuurlijk is dat niet. Seksuele lusten, verlangens, handelingen en relaties zijn immers in alle samenlevingen in hoge mate gereguleerd via geboden en verboden, met romantische verhalen en afschrikwekkende voorbeelden, met bijzondere rituelen en alledaagse praktijken, met pillen, porno en dildo. Een vlugge blik op de Westerse geschiedenis laat daarbij al fundamentele veranderingen zien in de manier waarop seks is gereguleerd.[5]

Was de regulering van seksualiteit tot aan de Franse Revolutie voornamelijk gericht op *afkomst*, op de afstammingslijn, na de Franse Revolutie kentert het systeem door zich te richten op *toekomst*, op voortplanting. In het eerste systeem gaat het om goede huwelijkspolitiek waarmee de macht, het land, het bezit en de status van families strategisch bij elkaar worden gebracht en doorgegeven. Voorouders zijn bepalend voor status, bezit en plaats in de samenleving. Omdat dit gebeurt via de mannelijke afstammingslijn betekent dit dat vrouwen en vrouwelijke seksualiteit – hun geheim – het object zijn van intense controle; alleen zo kunnen mannen zeker van zijn van hun nageslacht. Dat geldt net zo goed voor boeren als voor de adel[6].

Op het moment echter dat seksualiteit in het teken komt te staan van de natiestaat, van de behoefte aan arbeidskracht en grote legers, raakt de regulering van seksualiteit in Europa gericht op reproductie. Het gaat dan om de reproductie van mensen die gezond en productief zijn, en die zich bovendien als gedisciplineerde burgers aan hun taken wijden. Vrouwen staan in dit systeem opnieuw centraal: zij moeten niet alleen veel gezonde kinderen baren, maar hun moederschap moet er ook voor zorgen dat de nieuwe generatie opnieuw uit goede, bereidwillige arbeiders en soldaten bestaat en uit vrouwen die weer goede moeders willen worden.[7]

Voor de koloniale politiek is door diverse auteurs scherp verwoord hoezeer precies de regulering van seksualiteit en opvoeding de instabiele grenzen

moest bewaken tussen kolonisatoren en gekoloniseerden. Seksualiteit, opvoeding en huishouden vormden zo niet een detail maar het merg van de koloniale politiek, zoals Ann Stoler het uitdrukt. Voor Nederlands-Indië ging dit vooral om de enorme politieke lading die er lag op de positie van de kinderen van gemengde afkomst, de 'Indische kinderen', in de koloniale samenleving.[8]

Ook in de huidige Nederlandse samenleving worden de grote maatschappelijke scheidslijnen via het thema van seksualiteit getrokken. Enerzijds heerst er een triomfantelijk seksueel nationalisme waarin onder meer de acceptatie van homoseksuelen tot lakmoesproef van inburgering is verworden.[9] Anderzijds profileren sommige groepen zich juist door zogenaamde gezinswaarden aan te hangen.

Het antwoord op de eerste vraag hoe we onze samenleving van geslacht op geslacht doorgeven – via seks – betreft dus zowel de intieme, lichamelijke, huiselijke sfeer, als de manier waarop macht, bezit, status, sociale structuren, *know-how*, economische productiviteit en morele en culturele waarden zich door de tijd heen bewegen. Iets wat op het eerste gezicht een privéaangelegenheid lijkt, het voortbrengen van kinderen, blijkt dan doortrokken te zijn van politiek. Juist de spanning en dynamiek tussen wat 'persoonlijk' heet en wat 'politiek', verandert steeds en moet onderwerp van historische analyse zijn, zoals mijn geëerde voorganger Mieke Aerts al sinds de jaren tachtig in een aantal spraakmakende essays betoogde.[10] Zo valt er dus al veel te winnen bij het principieel en fundamenteel betrekken van de analyse van de overdracht van geslacht op geslacht bij het begrijpen van grote politiek-historische ontwikkelingen. De geschiedenis van gender en seksualiteit is geen leuke hobby voor erbij, een interessante bijlage bij de echte geschiedenis, maar raakt de kern van grote historische processen. Deze boodschap vormt de grond voor wat ik geschiedenisstudenten in mijn onderwijs de komende tijd graag wil bijbrengen.

Laat ik me nu nog iets meer richten op het begrip 'geslacht' in de uitdrukking 'van geslacht op geslacht'.[11] Organisatie en verbeelding van heteroseksualiteit en voortplanting scherpen bijna altijd verschillen tussen vrouwen en mannen, of tussen vrouwelijkheid en mannelijkheid aan. De inhoud van dat verschil verandert door de tijd heen en verschilt per context. Een geschiedenis van geslacht op geslacht betreft dus ook altijd gender, oftewel de veranderlijke culturele, sociale en individuele verschillen tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid.

In tegenstelling tot het begrip gender windt het begrip geslacht er echter geen doekjes om: het gaat óók om het vlees. Dat het lichamelijke van sekse er terdege toe doet voor een geschiedenis van gender is onder meer onder invloed van het baanbrekende werk van Annemarie Mol over het lichaam de

laatste jaren in historisch onderzoek steeds duidelijker geworden.[12] Niet alleen opvattingen over lichamelijke sekse, maar juist ook de wijze waarop sekse in verschillende praktijken en situaties gestalte krijgt lenen zich voor onderzoek; in medische technieken en praktijken, bij seks, zwangerschap, geboorte en dood, in het leger, door voeding, met kleding, in zorg, in sport.[13] Praktijken die overigens in de moderne West-Europese geschiedenis maar al te vaak zijn verbonden met… huishouden.

Met de uitdrukking 'van geslacht op geslacht' kunnen we echter nóg iets doen. Het woord 'geslacht' heeft immers nog een andere betekenis: de connotatie familie, of afstammingslijn, zoals in de uitdrukking 'het geslacht Van Hogendorp' of 'het geslacht der Friezen'. Het Engelse 'race' betekende in oorsprong dan ook niets anders dan dat: *lineage* of afstammingslijn. In die zin verwijst het begrip geslacht dus tegelijkertijd naar sekse én naar *race*. Iets breder geformuleerd: met de regulering van seksualiteit is niet alleen gender gemoeid, maar ook de vorming van een afstammingsgroep, verwantschap, een 'geslacht'. In wat ruimere, minder biologische zin, wordt met de maatschappelijk-culturele regulering rondom seksualiteit ook ander verschil van generatie op generatie overgeërfd. Wie het met wie wel of niet mag doen, heeft alles te maken met onderscheid in religie, klasse, ras, etniciteit en andere mogelijke cruciale sociale verschillen. Daarmee worden door de tijd heen groepen afgebakend, verder gefixeerd of soms misschien juist versmolten. Vanwege de afstamming kunnen dergelijke processen ook sterk worden genaturaliseerd, alsof het om biologisch scherp te onderscheiden groepen gaat – oftewel rassen. Geslacht is dus eigenlijk het perfecte concept om de kruising of intersectionaliteit tussen gender en andere overgeërfde – soms geracialiseerde – verschillen te kunnen zien.[14]

Huishouden in Nederlands Nieuw-Guinea[15]

Volkstelling

Het contrast tussen de twee betekenissen van het woord 'huishouden' in de titel van mijn oratie zal u niet zijn ontgaan. Zoiets saais en alledaags als het verrichten van huishoudelijke taken komt daarin samen met vernietigend geweld. De oorlogsmisdaden van Nederland, begaan in de koloniale oorlog tegen de net uitgeroepen Republiek Indonesië, staan deze dagen zeer terecht weer hoog op de maatschappelijke en wetenschappelijke agenda. Toch zou ik hier vanuit gendergeschiedenis de aandacht niet op een politiek van repressie en geweld willen richten, maar op een politiek van 'ontwikkeling' en 'bescha-

ving'. Het verschil ertussen is ook gegenderd: vrouwen namen relatief weinig deel aan het fysieke geweld, maar veel aan ontwikkeling en beschaving. Huishouden in Nederlands Nieuw-Guinea betreft dan de manier waarop Nederland daar de bestaande manier van samenleven wilde omvormen tot wat zij als modern, christelijk en beschaafd zag. Maar ook dat kon diep ingrijpend of vernietigend zijn – geweld is niet alleen geweld als er geweld op staat.

In de jaren vijftig van de vorige eeuw kwam Nederland vanwege de kolonie Nieuw-Guinea – nu de Indonesische provincie Papua – internationaal steeds meer onder vuur te liggen.[16] De Verenigde Staten en de Verenigde Naties drongen er sterk op aan, dat Nederland de soevereiniteit aan Indonesië zou overdragen. Nederland probeerde wanhopig te laten zien dat zij juist een goede kolonisator was door het land en de bevolking in hoog tempo te ontwikkelen. In zijn beroemde *Seeing like a State* heeft James C. Scott betoogd dat staten, om hun goedbedoelde ontwikkelingsplannen te kunnen uitvoeren, de behoefte hebben om samenlevingen overzichtelijk te maken. Zo'n herordening kan volgens hem uiterst ontwrichtend werken.[17]

Om haar grootse ontwikkelingsplannen tot uitvoer te brengen, richtte het Nederlandse koloniale bestuur in 1959 een bureau op dat de socio-demografische structuur van de bevolking in kaart bracht en startte met de opbouw van een permanente bevolkingsregistratie.[18] Zo trokken er ambtenaren door diverse regio's van nederzetting naar nederzetting, vergezeld van tientallen inlandse dragers die onder andere blikken hutspot met klapstuk en pakjes Royco kippensoep met zich meezeulden. Voor 'inlandse' ambtenaren was er overigens rijst, katjang idjoe en ingeblikt vlees.[19]

Behalve eten en medicamenten zeulden de dragers ook een heleboel papierwerk mee.[20] Op milimeterpapier werden de plattegronden van huizen zorgvuldig ingetekend, waarop vaak niet meer te zien was dan de omtrek en het woord 'vuur'; in sommige gevallen waren er slaapkamers of keukens ingetekend.[21] In zo'n huis woonden meerdere mensen. In een poging tot Nederlandse structurering, werden ambtenaren geïnstrueerd om de bewoners als gezinnen te noteren met een witregel ertussen. Op de achterkant kon dan de 'demografische structuur' nader worden toegelicht, met een onderscheid in 'ongehuwde kinderen in gezinsverband', 'mannen en vrouwen, samenwonend', 'gezinshoofden met ongehuwde kinderen', en, als klap op de vuurpijl: 'restanten van opgeloste gezinnen, e.d.'[22]

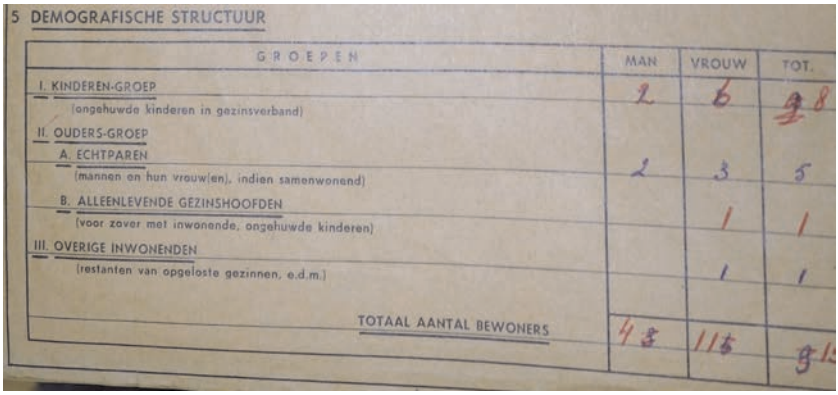

5 DEMOGRAFISCHE STRUCTUUR

GROEPEN	MAN	VROUW	TOT.
I. KINDEREN-GROEP (ongehuwde kinderen in gezinsverband)	2	6	8
II. OUDERS-GROEP			
A. ECHTPAREN (mannen en hun vrouw(en), indien samenwonend)	2	3	5
B. ALLEENLEVENDE GEZINSHOOFDEN (voor zover met inwonende, ongehuwde kinderen)		1	1
III. OVERIGE INWONENDEN (restanten van opgeloste gezinnen, e.d.m.)		1	1
TOTAAL AANTAL BEWONERS	4	11	15

Figuur 1 Woningkaart, demografische structuur

Met zulke formulieren werden de Papoease samenlevingen in een mal geperst die sterk op Nederlandse categorieën en standaarden gebaseerd was. Hoezeer de Nederlandse ordening van huizen en huishoudens wrong met de situatie ter plekke wordt prachtig geïllustreerd met deze woningkaarten.[23] Behalve de bijna groteske absurditeit van deze onderneming om zo 'huishoudens' in kaart te brengen valt op dat bijna alle Papoea's een christelijke doopnaam hebben, en dat er onder hen velen zijn die zelfs geen zogenaamde 'adatnaam' meer hebben.

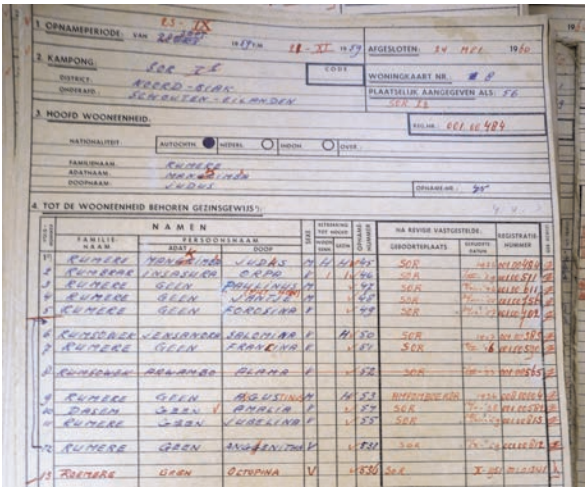

Figuur 2 Woningkaart zonder 'adat'-namen[24]

Maar wat vooral in het oog springt is de bijna obsessieve aandacht voor seksualiteit, samenlevingsvormen en vruchtbaarheid. Niet alleen worden huizen zelfs van binnen letterlijk in kaart gebracht en wordt er genoteerd of er slaapkamers zijn, niet alleen wordt op de persoonskaarten van vrouwen bij elk van haar kinderen apart een vader genoteerd, ook proberen ambtenaren in het familieboekje dat op naam stond van de vrouw alle zwangerschappen te registreren, zelfs de voortijdig afgebroken zwangerschappen.

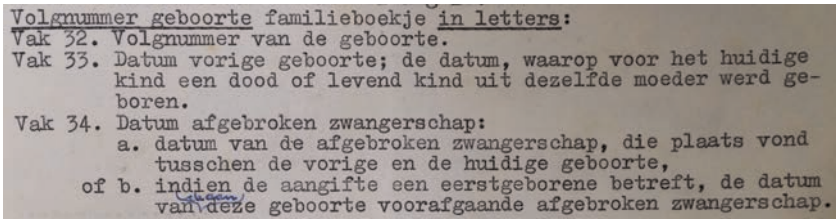
Volgnummer geboorte familieboekje in letters:
Vak 32. Volgnummer van de geboorte.
Vak 33. Datum vorige geboorte; de datum, waarop voor het huidige kind een dood of levend kind uit dezelfde moeder werd geboren.
Vak 34. Datum afgebroken zwangerschap:
a. datum van de afgebroken zwangerschap, die plaats vond tusschen de vorige en de huidige geboorte,
of b. indien de aangifte een eerstgeborene betreft, de datum van deze geboorte voorafgaande afgebroken zwangerschap.

Figuur 3 Instructies voor ambtenaren bij invullen geboortes en zwangerschap[25]

Het koloniale gezag en de koloniale kennishonger drong zo wel heel diep door tot in de intieme levenssfeer van de Papoea bevolking. We zien hier *biopolitics* in optima forma, een politiek van een aansturing van de bevolking via het 'aangrijpen van lichamen', zoals Foucault dat formuleerde.[26] Eén van de onderzoeksvragen die daarbij zowel binnen politieke geschiedenis als bij koloniale geschiedenis steeds meer gesteld wordt, is de vraag *hoe* dit kon gebeuren. Hoe kunnen overheden, organisaties en wetenschappers in hun drang om 'kennis te maken' mensen zo dicht op de huid zitten?[27] Deze vraag naar wat in de politieke geschiedenis *governmentality* heet, verbindt de vraag naar praktijken van 'kennis maken' met praktijken van concreet ontmoeten en besturen.[28] Door in koloniale geschiedenis de aandacht te richten op de concrete, belichaamde praktijken van 'kennis maken' en besturen, wordt ook de tegenstelling tussen modern, Europees Zelf en gekoloniseerde Ander minder absoluut en komt er meer ruimte voor de afhankelijkheid van de kolonisatoren en de *agency* van diverse andere lokale groepen.[29] Mijn stelling is dat die concrete belichaamde ontmoeting vaak via huishoudens plaatsvond.

Om terug te komen op de vraag *hoe* het Nederlandse koloniale bestuur eind jaren vijftig zo diep kon doordringen in de intieme levenssfeer van de Papoeabevolking, is het nuttig eerst even te kijken *in welke gebieden* dit precies gebeurde.

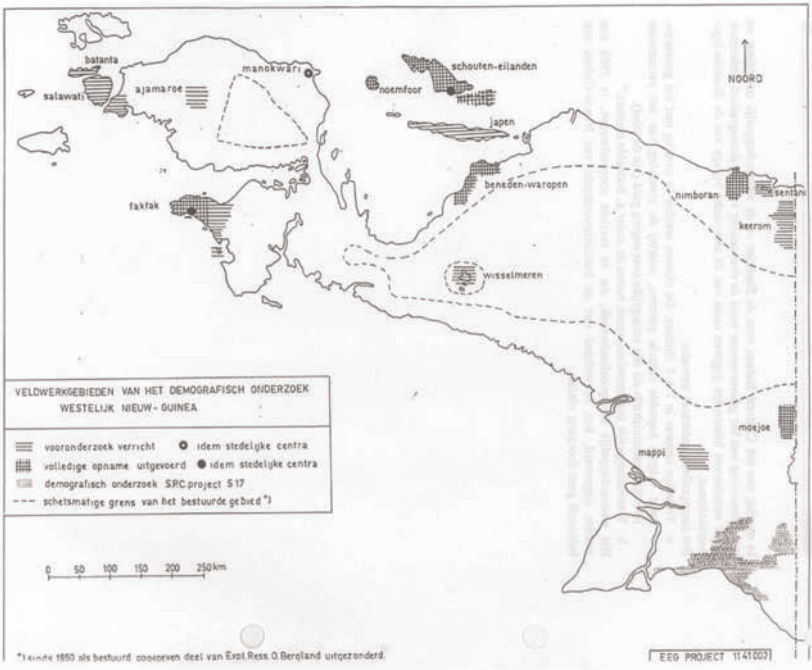

Figuur 4 Overzichtskaart demografisch onderzoek [30]

Alleen aan de uiterste randen en in een deel helemaal in het midden, het Wisselmerengebied, werd de bevolking in kaart gebracht. Die plekken vallen samen met de plaatsen van waaruit de missie en de zending actief waren.[31] De invloed van de zending bleek ook al uit het hoge aantal christelijke doopnamen. Missie en zending waren inderdaad cruciale aangrijpingspunten van koloniale macht. Zij waren al veel eerder begonnen de Papua samenleving van de grond af aan te herstructureren. Maaike Derksen toonde dit al aan voor het zuiden van Nederlands Nieuw-Guinea waar de missie Papua's vanaf de jaren twintig preste om in modelkampongs te gaan leven.[32] Om te zien hoe de zending te werk ging, maak ik een sprong in de tijd en keer ik terug naar het huishouden waar ik mee begon: het zendingshuishouden van Wilhelmina van Hasselt-Mundt te Mansinam, tussen 1885 en 1907 aan de noordkust van Nederlands Nieuw-Guinea.[33] Terwijl de koloniale overheid toen nog zo goed als afwezig was, begonnen enkele zendingshuishoudens van de Utrechtsche Zendingsvereniging na decennia van mislukking voor het eerst wat grip op de bevolking te krijgen.

Figuur 5 Wilhelmina van Hasselt Mundt (met kind op schoot) te midden van haar 'pleegkinderen'[34]

In de brief waarin Wilhelmina van Hasselt Mundt beschrijft hoe haar pleegkinderen onder de afwas het verhaal van de weesjongen Rudolf navertellen, vermeldt zij dat haar huishouden op dat moment 35 pleegkinderen telde.[35] Dit huishouden stond centraal in het christendorp dat in de loop van jaren rondom de kerk, het zendingshuishouden en de school werd opgebouwd.

Waar kwamen al die pleegkinderen vandaan? Wilhelmina van Hasselt-Mundt beschrijft haar pleegkinderen als 'eigenlijk ook weesjes', omdat ze 'wreedaardig van hun ouders zijn geroofd', of omdat hun ouders zijn vermoord.[36] Ze deed enorm haar best om zulke kinderen in huis te krijgen. Dit gebeurde meestal door wat zij 'vrijkopen' noemt:

> Het vrijkopen dezer arme schaapjes wordt ons tegenwoordig moeilijker dan vroeger. Het laatste dat wij vrijkoopen konden, kregen wij, omdat de eigenaar een aambeeld noodig had, dat hier niemand te verkoop had. Hij wist nu dat ik er een had tot gebruik voor onze jongens. Daar ik nu gaarne

het kind hebben wilde, gaf ik het aambeeld met eene nog kleine som erbij en dit gebeurde nog wel juist op den dag van ons vertrek, dat Berthus afscheid nam (…). Wij noemden het kleine meisje daarom Bertha, zij is omtrent 6 jaar oud. Dit is nu een kind voor rekening van Vrouw Gravin van Loon.[37]

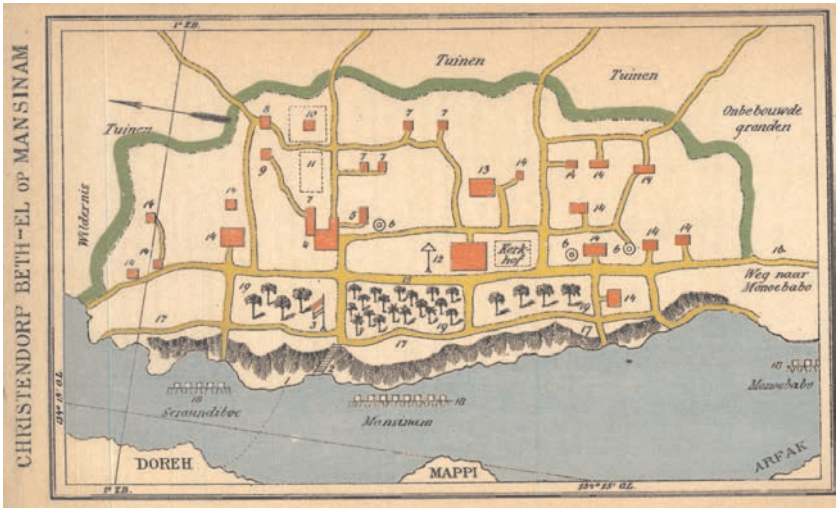

Figuur 6 Plattegrond van het 'christendorp' Beth-el op Mansinam, 1887 [38]

Volgens de zendelingen ging het om kinderen die in roof- en moordpartijen tussen rivaliserende groepen Papoea's tot slaaf waren gemaakt. Daarnaast werden ook gebrekkige kinderen en ouderen gekocht. In elk geval betrof het mensen met een heel lage status in de eigen gemeenschap. Sommigen zouden volgens de verhalen van de zendelingen een wisse dood tegemoet zien. Humanitaire motieven gingen echter vrij onverbloemd samen met motieven van bruikbaarheid: de kinderen werden ingezet op het land, in huis, en bij bouwwerkzaamheden, uitgewisseld tussen zendelingen onderling als dat zo uitkwam, en bij koop beoordeeld op 'bruikbaarheid'. Dit betekende overigens niet dat 'onbruikbare' mensen niet gekocht werden, maar deze werd er wel duidelijk bij vermeld.

De toe-eigening van de aldus gekochte kinderen was grondig. Ze kregen om te beginnen een nieuwe, christelijke naam. Ze werden gewassen, voorzien van wat in de ogen van de zendelingen gold als fatsoenlijke kledij en hun haren werden geknipt. Ze gingen in het huishouden en op het land meedraai-

en, en bezochten school en kerk. Arthur Wichmann, de expeditieleider die in 1903 de Van Hasselts bezocht, uitte zware kritiek op wat hij 'slavenhouderij' noemde.[39] Ook binnen de zendingsvereniging zelf werd tegen het einde van de negentiende eeuw steeds vaker de vraag gesteld 'of de kinderen door den zendeling worden gekocht of vrijgekocht'.[40] Dat de kinderen essentieel waren voor het missieproject, blijkt ook uit het feit dat vrije Papoea's helemaal niet gemakkelijk over te halen waren om zich te bekeren en tot een 'christelijke' levensstijl over te gaan.[41]

Het 'kopen' van slavenkinderen was dus zeker tot 1900 vrijwel de enige manier waarop de Van Hasselts bekeerlingen konden krijgen. Het gebeurde in een door Nederland bestuurd gebied waar nog op grote schaal slavernij voorkwam. Dat dit in de zogenaamde 'buitengewesten' van Nederlands-Indië inderdaad het geval was is door Reggie Baay in zijn overzichtswerk over slavernij in 'De Oost' al indringend getoond. Lang nadat slavernij officieel was afgeschaft, werd het in gebieden waar het koloniaal gezag nauwelijks werd uitgeoefend nog als zogenaamde 'adat' geaccepteerd.[42]

Volgens een Korano in 1884, een Papoea-hoofd, was de handel in slaven geen adat, maar het gevolg van de komst van vreemdelingen die op paradijsvogels joegen.[43] Dit was een Wild-West-achtige jacht waarbij de onderlinge concurrentie en roof in combinatie met ingevoerde vuurwapens tot schrikbarende aantallen doden leidden[44], en waarbij ook veel slaven gemaakt werden. Met de via paradijsvogels verworven rijkdom schaften Papoea's voor zichzelf slaven aan en ontstond er voor het eerst een markt in slaven. Dit alles was het directe gevolg van de enorme paradijsvogel-rage onder welgestelde Europese dames. Wilhelmina van Hasselt-Mundt klaagde er in haar brieven geregeld over, want het leidde niet alleen tot zedeloos gedrag en dronkenschap, het maakte ook het zendelingsleven moeilijk. Doordat Papoea's zelf veel geld hadden werd het voedsel duur, wilden Papoea's geen werk meer doen, en waren slaven moeilijk te krijgen.[45] Dit toont de kwetsbare positie van de zendelingen én de *agency* van de Papoea's.

Scholing

Schoolbezoek vormde dé link van de zending met het koloniale bestuur. Het was cruciaal voor de zending, omdat het een belangrijke inkomstenbron vormde. Op hun beurt waren zendings- en missiescholen voor het koloniale bestuur feitelijk de enige manier om op Nederlands Nieuw-Guinea de beschavingsmissie uit te voeren waarmee rond 1900 met de Ethische Politiek begonnen werd.[46]

Wilhelmina van Hasselt schrijft in haar brief van 1882 dat er in totaal 60 schoolkinderen waren; volgens haar man kwamen er echter in 1901 maar 25-30 geregeld opdagen. De meeste kinderen gingen liever 'reizen en trekken, visschen, slenteren in de toco's, en leven van de kruimkens die daar afvallen'.[47] Dit laat zien hoe moeilijk het was om kinderen die de Van Hasselts niet direct onder hun hoede hadden, naar school te krijgen.[48] De pleegkinderen waren veel beter te disciplineren tot een totaal Europees-christelijke levensstijl, inclusief regelmatig schoolbezoek. De praktijk van het kopen van tot slaaf gemaakte Papoeakinderen had de zending dus lange tijd verzekerd van een stabiel aantal leerlingen op school.

Maternalisme en feminisme

Figuur 7 Graf Van Hasselt Mundt te Mansinam

Op het graf van Wilhelmina van Hasselt-Mundt in Mansinam prijkt de eretitel 'Moeder van Papoewa', een titel die haar ook bij leven al door de gouverneur was toebedeeld.[49] Wilhelmina van Hasselts zendingswerk lijkt daarmee een mooi voorbeeld van de manier waarop vrouwen via een vorm van 'maatschappelijk moederschap' vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw begonnen maatschappelijke functies te vervullen. Deze politieke strategie van vrouwen wordt wel aangeduid met het begrip 'maternalisme'.[50]

Nu was Van Hasselt-Mundt zélf helemaal niet direct door een maternalistisch-feministische politiek gemotiveerd. Haar werk en toewijding als moeder

was vooral diep-vroom en christelijk.[51] Maar haar brieven – en die van vele andere zendingsvrouwen en -mannen – waren gericht aan het Haagse hulpcomité van de Utrechtsche Zendingsverenging. Dat comité bestond grotendeels uit adellijke Haagse dames. Net als de zendingsvereniging zelf, had dit comité sterke wortels in de orthodox Christelijke Réveilbeweging. Twee prominente leden van deze groep waren de freules Anna van Hogendorp en Marianne Klerck-Van Hogendorp. Elders is beschreven hoe deze vrouwen de sleutelfiguren waren in de Nederlandse maternalistische politiek van zorgende macht of *caring power*, waarbij hulpverlening aan onder andere prostituées de basis vormde voor solidariteit tussen vrouwen *als vrouwen*.[52] Zoals echter onder meer Berteke Waaldijk betoogde, schiep het bevoogdende, beschavende werk van vrouwen uit de vrouwenbeweging rond 1900 juist een diepe ongelijkheid: tussen hen die onderwijzen, redden en beschaafden, en zij die *werden* onderwezen, gered of beschaafd.[53]

Dat ook de *koloniale* bevoogdende zendingspolitiek bij onder andere de zussen Van Hogendorp daarbij van meet af aan een grote rol heeft gespeeld, is in eerdere studies zo goed als helemaal over het hoofd gezien. De relatie zending – vrouwenhulporganisaties – feminisme blijkt echter bijzonder direct.[54] De grote Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid van 1898 wijdde een dagdeel aan de zending tijdens het driedaagse congres over 'De Vrouw in onze Indische Bezittingen' onder leiding van Anna van Hogendorp. Hier werd betoogd dat Europese vrouwen een 'geestelijke en stoffelijke zegen' konden zijn voor de inlandse 'kinderen en volwassenen'; en dat inlandse vrouwen, door Europese vrouwen 'geleid en gevormd', op hun beurt 'onder stamgenooten' groten invloed konden hebben op de ontwikkeling van 'christelijke beschaving'; een ontwikkelingsstrategie die inlandse vrouwen beoogde te scholen en te bewegen om via haar eigen huishouden die invloed verder door te geven.[55]

Omdat er al heel vroeg in de negentiende eeuw vrouwenhulpcomités voor de zending actief waren, zou het de moeite lonen om deze vrouwennetwerken in relatie tot koloniale missieprojecten scherper onder de loep te nemen. Daarbij zou ook de fijnvertakte fondswerving voor de zending aandacht verdienen. Elk kwartaal publiceerde het zendingstijdschrift overzichten met inkomsten uit collectes, legaten en acties van verenigingen, waar op grote schaal ook vrouwen aan meededen. Behalve het aandeel vrouwen valt hier ook het wonderlijke 'negertje' op. In brieven van zendelingen vonden mijn studenten daarvan de uitleg: het ging om een collectebusje in de vorm van een 'knikkend negertje'.[56] Wie een muntje in deze bus gooide, zag het negertje dankbaar knikken. Niet alleen wortelde de vrouwenbeweging aan het einde van de negentiende eeuw dus sterk in oudere bewegingen die *anderen* tot object van bekering, verheffing en beschaving maakten; koloniaal-racistische beeldvor-

ming en zendingsverhalen drongen langs deze weg ook door tot diep in de haarvaten van de Nederlandse samenleving, tot in Nijverdal, Tienhoven en Bierum.[57]

Vorming van Papoea-helpers gezinnen

De tactiek door de vrouwenbeweging verwoord, namelijk om via scholing van inlandse vrouwen invloed uit te oefenen op 'stamgenoten' laat zien hoe het opvoeden en scholen van de vrijgekochte pleegkinderen geacht werd verder te reiken dan de beschaving van de betreffende kinderen alleen. Kinderen waren niet alleen het gemakkelijkste doelwit; ze beloofden ook het begin van een nieuwe generatie te zijn.

In 1897 schrijft Wilhelmina van Hasselt-Mundt over de terugkeer van twee pleegkinderen, die beide op de school voor zendeling-leraar – of 'goeroe' – in Depok een opleiding hadden gevolgd. Eén van hen was Petrus, die zelf een nieuwe, eigen zendingspost zou beginnen. Het gaat hier om Petrus Kafiar, over wie een meermalen herdrukt succesverhaal in Nederland werd gepubliceerd[58]:

Figuur 8 Omslag van het boek over Petrus Kafiar

Om een nieuwe zendingspost te beginnen moest Petrus letterlijk het land veroveren: hij werd kolonist van een nieuw stuk zendingsterrein. Van de eerste locatie werd door tegenstand van Papoea's afgezien. De Papoea's van de kust waren bang dat de zendelingen de inlandse Papoea's zouden leren hoeveel de door hen geschoten paradijsvogels waard waren. Dan zouden ze hun grote winstmarges verliezen. Op de plek van de tweede keuze leek de goeroe eerst enthousiast te worden binnengehaald, en werd hij geholpen met het schoonmaken van een stuk grond. Maar er was ook weerstand en er werd een betaling geëist in de vorm van geweren en goederen. Wilhelmina van Hasselt schrijft:

> Het koste heel wat, om het domme volk te overtuigen, dat wij niets anders zoeken dan het Evangelie aan de bergbewoners te verkondigen. Eindelijk is men stil geworden, nadat de Arfakkers gedrijgd hebben, Mijforezen te vermoorden, als men hun jongen leeraar weer weghalen wilde. Wij hopen van harte, dat het nu rustig blijven zal.[59]

Eens te meer wordt duidelijk, dat beschaving, kerstening en kolonisatie niet zomaar kon worden opgelegd, maar dat de lokale bevolking *agency* had. Bovendien zien we hoe de zendelingen zelf gebruik maakten van de geschillen en het geweld tussen de Papoea's. Petrus bracht niet alleen het evangelie. Hij ging ook het goede voorbeeld geven door te trouwen:

> Petrus zal plechtig bevestigd worden, na eerst met onze Ida gehuwd te zijn. Ida is een zeer lief, stil meisje, als heel klein kind door ons vrijgekocht, en nu reeds omtrent 21 jaar oud. Zij zal een uitnemend goeroevrouwtje zijn.[60]

Ida hadden we al leren kennen als deel van het huishouden, als ze de afwas staat te doen. Samen zullen ze zo een model christelijk monogaam kerngezin vormen, dat weer de kern kan worden van een nieuwe 'kolonie', een christendorp elders.

Zonder echt systematisch onderzoek te doen in de demografische gegevens uit 1959 kon ik al een ruwe schets van het geslacht van de Kafiars maken die na Petrus als goeroes of onderwijzers te boek stonden. Op Noord-Biak staat Petrus Kafiar voor het jaar 1921 nog als goeroe vermeld, en in datzelfde gebied verschijnt in 1948 Izak Kafiar. Op Oost-Biak vinden we in 1937 Macheus Kafiar als goeroe in de registers, en in een ander district daar tussen 1938 en 1942 ook Zacheus Kafiar. Die wordt tussen 1948 en 1952 opgevolgd door Markus Kafiar. In nog een ander district op Oost-Biak verschijnt in de jaren 1953 tot 1957 Andries Kafiar. De ambtenaar in dit gebied rapporteert: 'De vroeger be-

staande fam. woningen zijn er niet meer. Gezinswoning wordt door de B.B. [binnenlands bestuurder, gm] aangemoedigd (1 à 2 gezinnen) met aparte keuken'.[61] Op welke schaal en hoe precies in noordelijk Nederlands Nieuw-Guinea Papoea's in christendorpen ge(her)huisvest werden, moet nog veel diepgaander worden uitgezocht.

Via het huishouden van de Van Hasselts en andere zendelingen werd als het ware een nieuwe loot aan de stam van de lokale Papoea's gekweekt; een stam van christen Papoea's die er een Westerse manier van huishouden op na gingen houden. De aanvankelijk nog magere successen lijken uiteindelijk als een sneeuwbal te hebben gewerkt, waardoor langs de kust van noord Nederlands Nieuw-Guinea tegen de tijd van het demografisch onderzoek in de late jaren vijftig talloze volledig christelijke dorpen te vinden waren, met bewoners die niet eens meer een 'adat- naam' hadden. Daarmee was er ingebroken in de manier waarop de plaatselijke bevolking zelf relaties van geslacht op geslacht maakte en was een nieuwe afstammingslijn ontstaan. Heel voorzichtig zou je misschien kunnen stellen dat zo de waarde verbonden aan *afkomst,* aan de verbinding met het gezag en de geestkracht van voorouders, werd verruild voor de waarde van het nieuwe geslacht, en de belofte van *toekomst* via kinderen.[62]

Besluit

Het huishouden van Van Hasselt-Mundt was geen afgesloten, klein, veilig wereldje: het bewoog zich in een uiterst complex netwerk van actoren.[63] Het was bijvoorbeeld afhankelijk van de vraag naar paradijsvogelveren in de laat negentiende Europese mode en de daarmee samenhangende toename in moord- en rooftochten waaruit slavenhandel voortkwam, van een zekere acceptatie door de lokale bevolking, van voedselvoorziening en handel met de plaatselijke bevolking en met Chinese en Ambonese handelaren, van georganiseerde pakketvaart, van de steun van het koloniale bestuur voor zendingsonderwijs, en van de fijn vertakte Nederlandse zendingsorganisaties en daaraan gelieerde vrouwen-hulporganisaties en vrouwenbeweging in Nederland. Het fungeerde bovendien als een ankerpunt voor schepen, handelaren en voor rondreizende wetenschappers die van hun lokale kennis en netwerken gebruikmaakten. Via hun opvoeding en onderwijs van Papoea-kinderen vormde de zending dé basis voor koloniaal bestuur. Dit zendingshuishouden kon dus alleen bestaan als schakel in een macro koloniaal netwerk dat om een veel diepere analyse vraagt.

Maar het zendingshuishouden van Van Hasselt-Mundt vormde vooral het concrete aangrijpingspunt voor een politieke geschiedenis die probeerde in te grijpen in de overdracht van geslacht op geslacht. De eerste analyse heeft laten zien hoe in zulke huishoudens een andere manier van leven – van omgaan met lichamen, seks, voedsel, wonen, arbeid, tijd en grond – gevormd en weer aan een volgende generatie doorgegeven kon worden. 'Huishouden in Nieuw-Guinea' duidt dus enerzijds op het macroniveau van een staat die een samenleving in een voor haar herkenbare, meetbare en aanstuurbare mal probeert te dwingen, een ingrijpende Nederlandse koloniale politiek waarin onder andere westerse modellen voor de regulering van gender, seksualiteit en verwantschap als vanzelfsprekend werden opgedrongen. Anderzijds duidt huishouden op een microniveau, op de concrete ruimte waarop deze politiek zich deels richt én waarin deze omvorming kon beginnen plaats te vinden.

Wat ik u hierover heb laten zien is echter slechts het topje van de ijsberg, gebaseerd op een aantal verkenningen van mijn studenten en mijzelf. Zo'n eerste verkenning van het materiaal gaat noodgedwongen mee met de vleug van de koloniale orde waarin het archief vorm kreeg.[64] De eerste resultaten laten evenwel zien dat het materiaal talloze aanknopingspunten bevat om veel meer tegen de koloniale draad in en door de lens van de lokale bevolking te gaan kijken. Het lijkt duidelijk dat de koloniale, huishoudelijke strategie om in te zetten op een nieuwe generatie, naar christelijk-westers normen heropgevoede Papoea's een centrale plaats innam, maar we moeten nodig meer te weten komen over de manier waarop Papoea-gemeenschappen en de betrokken kinderen zelf met deze koloniale strategie omsprongen. Aanknopingspunten zijn onder meer onderhandelingen van zendelingen over locaties, voedsel, arbeid en slaven, de levenslopen van de door zendelingen gekochte slavenkinderen, en onderhandelingen over bekeringen van vrije Papoea's. Onderzoek onder mijn begeleiding van Timo de Jong, vertrekt vanuit de paradijsvogel als actor om zo het perspectief op deze koloniale geschiedenis fundamenteel te verleggen.

Met mijn collega's Marit Monteiro en promovendus Maaike Derksen van de Radboud Universiteit ben ik onderzoek gestart naar de inzet en *agency* van kinderen in koloniale beschavingsprojecten. Het onderzoek van mijn promovendus Marleen Reichgelt naar kinderen in missiefotografie, dat binnenkort aan de Radboud Universiteit van start gaat, is daar een veelbelovend onderdeel van. We zijn over dit project bovendien druk in gesprek met Lies Wesseling van Maastricht University en met een aantal internationale partners. De vraag hoe precies deze koloniale politiek ten aanzien van kinderen is gegenderd en verbonden met het feministisch maternalisme is onder andere gisteren op het symposium *Colonizing Children* met de inspirerende input van

Margaret Jacobs al nader verkend. Met studenten zou bijvoorbeeld de relatie tussen vrouwen in zendingsorganisaties en het ontstaan en functioneren van de vrouwenbeweging veel diepgaander in kaart kunnen worden gebracht.

Dankwoord

Zeer geachte toehoorders,

Aan het einde van deze rede bij het aanvaarden van de leerstoel Politieke Geschiedenis van Gender in Nederland wil ik graag mijn vreugde en dank uitspreken. Ik richt mij allereerst tot het College van Bestuur, het bestuur van de Faculteit der Geesteswetenschappen, het bestuur van de afdeling Geschiedenis en in het bijzonder tot de leden van het Curatorium Marjan Schwegman, Peter Romijn en Yolande Jansen. Ik ben zeer verheugd en verguld met het door u in mij gestelde vertrouwen.

Mijn dank gaat evenzeer uit naar de Stichting Wilhelmina Drucker Fundatie, die deze leerstoel mogelijk heeft gemaakt. De bestuursleden Myriam Everard en Ulla Jansz betoonden zich niet alleen bijzonder genereus, ze zijn het afgelopen jaar met hun expertise en bereidheid om te helpen een grote steun geweest. Dank jullie wel.

Een bijzonder woord van dank wil ik voorts richten tot mijn voorganger Mieke Aerts. Je hebt me op een bijzondere, hartelijke wijze welkom geheten en ondanks een naar jaar van ziekte slim geadviseerd en verder op weg geholpen. Je was en bent vooral een belangrijke bron van inspiratie; ik hoop heel erg dat je dat nog héél lang blijft.

De afdeling geschiedenis aan de UvA heb ik het afgelopen jaar ervaren als hartelijk en ongedwongen, onder meer door de bereidwillige hulp van Paul Knevel en Remieg Aerts. Ik verheug me erop hier verder te kunnen bouwen aan een netwerk van mensen geïnteresseerd in gender en postkoloniale geschiedenis. Emily Hemelrijk, Liz Buettner, Jouke Turpijn, Martijn Icks, Marlene Whiting, Manon Parry, Bram Mellink, Gemma Blok, Daniëlle van den Heuvel, Karlijn Olijslager, Bob Pierik, Antonia Weiss, bedankt voor de nu al veelbelovende gesprekken.

Gendergeschiedenis in Nederland is inmiddels een volwassen vakgebied met een diepgaande invloed op de hele historische discipline. Er is het vaktijdschrift *Historica* en een peer reviewed, inmiddels internationaal, *Yearbook of Gender History*, een Vereniging Vrouwengeschiedenis, het internationaal vermaarde archief Atria, een scherpzinnig conceptueel en theoretische instrumentarium, bibliotheken vol aan prachtige studies en, tot slot, er zijn een heleboel hoogleraren gendergeschiedenis vermomd als hoogleraar Moderne

Geschiedenis, Taal- en Cultuurstudies, Theorie en Methoden van de Geschiedenis. Met de enige leerstoel die gendergeschiedenis ook in de titel mag voeren ben ik dan ook niet alleen vereerd, ik ben bovendien schatplichtig aan de talloze wetenschappers die dit prachtige vakgebied in Nederland sinds eind jaren zeventig hebben gemaakt tot wat het is: Mieke Aerts, Marjan Schwegman, Maria Grever, Theo van der Meer, Myriam Everard, Berteke Waaldijk, Siep Stuurman, Ulla Jansz, Marian van der Klein, Stefan Dudink, Mineke Bosch, Mirjam de Baar, Angélique Janssens, Marijke Huisman en Willemijn Ruberg – om er maar een paar te noemen. Ik hoop dat ik mijn samenwerking met iedereen in dit veld via deze leerstoel een mooi vervolg mag geven.

Vanouds zijn er diepe interdisciplinaire verbanden tussen gendergeschiedenis en andere genderstudies disciplines. Ik denk met plezier terug aan mijn leertijd bij Lover en mijn tijd bij Vrouwenstudies Utrecht, waar ik promoveerde bij Maaike Meijer en Rosi Braidotti. Met veel mensen uit die tijd werk ik nog steeds vruchtbaar samen: Rosemarie Buikema, Berteke Waaldijk, Gloria Wekker, Anneke Smelik, Agnes Andeweg, Lies Wesseling en andere collega's van de Nederlandse Onderzoeksschool Genderstudies. Met collega's *gender- and sexuality studies* aan de sociale faculteit van de UvA heb ik de laatste jaren kennis mogen maken middels het door FWOS gefinancierde project *Sexualities and Diversities in the Making*, dat ik samen met Amade M'Charek opzette. Ik hoop die inspirerende samenwerking met velen binnen ARC-GS te kunnen voortzetten en vooral met Amade onze gedeelde passie voor onderzoek naar *bio-identies* verder te kunnen uitbouwen. Maar interdisciplinariteit kreeg in mijn werk de laatste jaren vooral vorm in het onvolprezen Instituut voor Genderstudies, dat nu verder gaat als Radboud Gender and Diversity Studies. Willy Jansen, Claudia Krops, Els Rommes, Grietje Dresen, Veronica Vasterling, Stefan Dudink, Liedeke Plate, Mieke Verloo, Yvonne Benschop, Marieke van den Brink en nog vele anderen, veel dank voor alle bijzondere, bewogen jaren. En jullie weten het: de phoenix herrijst uit haar as! Met het prachtige zwaartekrachtproject waar Mieke, Yvonne en Marieke mij zo genereus in hebben betrokken gaat dat ergens in de komende jaren zeker gebeuren.

Graag wil ik hier ook mijn fantastische collega's van de vakgroep geschiedenis in Nijmegen bedanken, met wie ik bijna stuk voor stuk in de afgelopen jaren met veel plezier en productief heb samengewerkt. De eerste jaren daar heb ik mogen genieten van de sprankelende aanwezigheid van Inger Leemans. Verder wil ik in het bijzonder Jan-Hein Furnée bedanken voor zijn genereuze hulp bij het realiseren van deze aanstelling en Marit Monteiro voor haar steun en advies in de afgelopen jaren. In Floris Meens heb ik een talentvolle jonge

collega gevonden, die een stukje van mijn genderstudiestaak daar de komende jaren ongetwijfeld met verve zal vervangen.

Zonder de inzet en eigenwijsheid en onderzoeksresultaten van studenten en promovendi had ik deze oratie niet kunnen geven. Dank jullie wel, in het bijzonder mijn (ex) promovendi Anna Tijsseling, Saskia Bultman, Heather Hermant, Maaike Derksen, Marleen Reichgelt, Wouter Egelmeers, Wenneke Meerstadt en Timo de Jong. Graag noem ik hierbij ook Willemijn Krebbekx en Marijke Naezer, die ik meer vanaf de zijlijn in hun onderzoek naar seksualiteit en diversiteit onder adolescenten mocht volgen.

Ik dank mijn dierbare vrienden en familie. Voor muziek, tuin, wandelingen, schilderen en lekker eten; voor plezier, steun en toeverlaat en het delen van zorg; bedankt, ook, dat jullie mijn wereld wat groter houden dan de academische wereld alleen.

Sommige collega's werden beste vrienden. Berteke, dankjewel voor je nabuurschap in alles. Gewoon, bijzonder. Inger, toen jij op de eerste dag in Nijmegen op mijn bureau ging zitten was het vriendschap op het eerste gezicht, en dat gaat nooit meer over. Annemarie Mol, zonder jou had ik hier niet gestaan. Ik heb verschrikkelijk veel van je geleerd en heb me talloze malen door je laten coachen, onder de vele wandelingen in ons bos. Dank voor je vriendschap, je generositeit, je oren en de letterlijk voorbeeldige manier waarop jij wetenschap doet. Beck Jordan-Young, thank you for the precious islands of time in which we worked and were together.

Tot slot, lieve Ineke. Je bent al ontelbaar lang de basis onder mijn bestaan. Samen beleven we zo het bijzondere komen en gaan van geslachten. Dankjewel voor je ongelofelijke draagkracht en je altijd weer heerlijke, bevrijdende humor.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Het gaat om J.L. van Hasselt die van 1863-1907 op Mansinam zendeling was, en zijn van oorsprong Duitse vrouw Wilhelmina van Hasselt-Mundt, die daar van 1885 tot aan haar dood in 1907 was. Voor de transcripties heb ik dankbaar gebruik gemaakt van het werk van mijn studenten voor het themacollege *Save the Children?* RU 2016, Özden Cosgun, Morgan van den Reydt, Kirsten van Kempen en Audrey Noteboren.
2. Het gaat hier grotendeels om kinderen die Nimfoers spreken. De grote diversiteit aan volken en talen vat ik hier steeds samen onder de naam Papoea.
3. Wilhelmina van Hasselt-Mundt, 27 okt 1892, UA 1102-1, 2200.
4. Wat de taal waarin wetenschappers schrijven waar *doet* of juist onmogelijke maakt, is een mijns inziens veel te weinig doordacht aspect van wetenschapspraktijken. Zie voor een begin Mol 2015, 59-60.
5. Voor de kern van deze fundamentele ontwikkelingen in Europa: Foucault 1978. Zie voor een uitstekend gedocumenteerd en recent overzicht van deze ontwikkelingen vanaf de Verlichting: Timm and Sanborn 2016.
6. Zie o.m. Park 2006; Gowing 2003.
7. Blom, Hagemann, and Hall 2000; Dudink, Hagemann, and Tosh 2004.
8. Zie voor de rol van seksualiteit en gender in koloniale verhoudingen o.a. Stoler 1995, 2002; Burton 1999; Clancy-Smith and Gouda 1998.
9. Wat ik zelf in 2000 duidde als een issue dat de Nederlandse samenleving deed 'schiften', is inmiddels nog scherper geanalyseerd (Mak 2000; Mepschen, Duyvendak, and Tonkens 2010; Dudink 2017). Zie meer internationaal o.a. Puar 2007; J. W. Scott 2007.
10. Zie bijvoorbeeld Aerts 1986; Aerts 1991; Aerts 2015. Het is ook de kern van Joan Scott's nog altijd internationaal toonaangevende visie op een politieke geschiedenis van gender: J. W. Scott 1988.
11. Er is in Nederland veel discussie geweest over het overnemen van het begrip 'gender' in plaats van sekse. Willy Jansen heeft geprobeerd in het Nederlands het begrip 'genus' te introduceren (Jansen, Willy 1987, 46-62); anderen, waaronder ikzelf, hebben lang proberen vast te houden aan het begrip sekse (Mak 1997). De overgang van het begrip vrouwenstudies naar het begrip genderstudies heeft nogal wat voeten in de aarde gehad zie o.m. het discussiedossier gender in het eerste nummer van het *Tijdschrift voor Genderstudies* (Outshoorn 1998). Het begrip *geslacht* is bij mijn weten alleen ooit theoretisch besproken door Donna Haraway; het betrof het Duitse, vergelijkbare, *Geschlecht*. Haraway heeft echter de driedubbele lading van het begrip niet volledig weten te benutten: Haraway 1991, 127-48.
12. Mol 2002, 2015.
13. Zie voor de betekenis van lichamelijkheid in feministische politieke strijd ook: Aerts and Everard 2011.
14. Intersectionality als begrip werd in 1989 gemunt door Kimberly Crenshaw en is inmiddels internationaal een kernbegrip van genderstudies. In Nederland werd het in 2001 via Gloria Wekker geïntroduceerd (Botman and Jouwe 2001) en verder besproken in een themanummer van het *European Journal of Women's Stu-*

dies (Phoenix and Pattynama 2006) en onlangs opnieuw in de publieke aandacht gebracht door Gloria Wekker (Wekker 2016). Intersectionaliteit in een historische context is baanbrekend beschreven en getheoretiseerd door McClintock 1995. Zie voor een *instrumentele* analyse van seksualiteit, verwantschap en gender (wat ik hier met het concept 'van geslacht op geslacht' beoog): Foucault 1978; Stoler 1995.

15. Studenten die de afgelopen jaren in het bijzonder hebben bijgedragen tot de hiernavolgende analyse tijdens onderzoeks- en themacolleges: Anneke Comello, Renée ten Cate, Bob Hermkens, Harm van Grunsven, Pim Gerritzen, Pascal van Eerden, Sebástian Lenders, Bas van Hooff, Özden Cosgun, Kirsten van Kempen, Morgan van den Reydt en Audrey Noteboren. Graag bedank ik ook Martijn Eickhoff, met wie ik een aantal van deze colleges samen gaf.
16. Zie voor de geschiedenis van Nederlands Nieuw-Guinea Moore 2003; Chauvel 2005; Vlasblom 2004; Pouwer 1999; Ballard 1999; zie voor de geschiedenis van de zending aldaar: Kamma 1977. Zie voor twee recente detailstudies van de periode voor de Tweede Wereldoorlog en dekolonisatie: Sysling 2013; Derksen 2016a.
17. James C. Scott 1998.
18. M.J.G.A. Barthels, M.W.M. Gruythuysen en A.M. Tempelaars, *Inventaris van het archief van de Directeur van het Demografisch Onderzoek Nederlands NieuwGuinea, 1953. 1959-1963 1967.* Nationaal Archief, Den Haag 1993, 5; Zie voor een analyse van de praktijken van het etnografisch onderzoek: Jaarsma and Rohatynskyj 2000.
19. NA 2.20.60.05, inv. nr. 39, instructies.
20. NA 2.20.60.05, inv. nr. 69, basisformulieren.
21. NA 2.20.60.05, inv. nr. 93, woningkaarten district Noemfoer.
22. NA 2.20.60.05, inv. nr. 93, woningkaarten district Noemfoer.
23. Onderzoek naar de wijze waarop overheden via formulieren greep krijgen op de werkelijkheid en deze zo ook vormen is sterk in opmars. Zie: Bowker and Star 1999. voor de theoretische basis en voor het begrip 'torque' wringen; zie Bultman, Saskia and Mak, Geertje (Forthcoming) voor een recent historisch analyse van formulieren als vormende kennistechniek.
24. NA 2.20.60.05, inv. nr. 7, verslag Schouten Eilanden.
25. NA 2.20.60.05, inv. nr. 69, basisformulieren, document met richtlijnen voor het invullen van de formulieren.
26. Foucault 1978; Foucault and Senellart 2008.
27. Deze vraag ligt letterlijk ten grondslag aan mijn onderzoek naar antropometrie in Nederlands Nieuw-Guinea: Mak 2017.
28. Binnen politieke geschiedenis is het opnieuw een belangrijk aandachtspunt, zie o.m. Miller and Rose 2013; Bell and Hindmoor 2009. Met de uitdrukking 'kennis maken' duid ik op concrete technieken en praktijken waarmee kennis over mensen werd verzameld.
29. Zie o.m. Ballantyne 2014; Roque and Wagner 2013; Bennett 2014; Gosden and Knowles 2001; Douglas 2014.
30. Barthels e.a., 1967.

31. Er zijn binnen deze gebieden gradaties aangegeven van de mate waarin de bevolking in kaart werd gebracht; een nauwkeurige vergelijking van deze kaart met de missie- en zendingskaarten moet nog worden uitgevoerd.
32. Derksen 2016a.
33. Zie voor de geschiedenis van de zending op Nederlands Nieuw-Guinea verder: Kamma 1977; Jens et al. 1997; Schutte and Vree 2012.. Voor vrouwen in de Nederlandse zending in o.a. Nieuw-Guinea in deze periode zie: Busschers 2015.
34. Berigten UZV 1902, p. 143.
35. De gegevens over de zending die ik hieronder presenteer zijn ten overvloede maar gefragmenteerd te vinden in de gepubliceerde zendingsbrieven en rapporten in de *Berigten van de Utrechtsche Zendingsvereeniging* vanaf 1860 en in dagboeken en brieven van de zendelingen en hun vrouwen Van Hasselt, Metz, Jens, Van Balen en vele anderen, Utrechts Archief, 1102-1, Raad voor de Zending: rechtsvoorgangers, Archief van de Utrechtsche Zendingsvereeniging UZV, 1859-1951, inv. nrs 2186-2539. De gegevens die ik hier presenteer heb ik met mijn studenten tijdens het BA themacollege *Save the Children?* (RU, 2016) boven tafel gehaald over meerdere zendingsgezinnen. Het lezen van deze bronnen 'against the grain' (Stoler 2009; Roque and Wagner 2013) door niet het zendingsperspectief te herhalen maar alle gefragmenteerde informatie over relaties met en respons van de lokale bevolking te verzamelen is arbeidsintensief maar belooft het perspectief en actorschap van de lokale bevolking veel meer te kunnen laten zien. Via een vergelijkbare methode is Maaike Derksen bijvoorbeeld in staat geweest in de missie-archieven het enorme aandeel van 'local' of niet-Nederlandse actoren in de missie te reconstrueren Derksen 2016a, 2016b.
36. Brief van Hasselt Mundt aan Vrouwenhulpvereniging, 2 jan 1892, UA 1102-1, 2200.
37. Brief van Hasselt Mundt aan Vrouwenhulpvereniging, 2 jan 1892, UA 1102-1, 2200.
38. Plattegrond getekend door Wilhelmina van Hasselt-Mundt, Berigten UZV 1887, 142.
39. Wichmann 1917, 384-85.
40. In de notulen van de vereniging van 25 april 1891 werd het probleem besproken dat de vrijgekochte kinderen, zodra ze buiten de macht van een zendeling raakten, door de Papoea's als vogelvrij werden beschouwd. 'Dit geeft aanleiding tot de vraag of de kinderen door den zendeling worden gekocht of vrijgekocht'. De zendelingen meenden toen dat de problemen alleen konden worden opgelost als het koloniaal bestuur daadwerkelijk zou optreden (UA 1102-1, 2192, losse kopie notulen jaarvergadering UZV 1891). Over de discussie tussen de zendelingen onderling en het stoppen van de praktijk van 'vrij'kopen valt nog veel uit te zoeken; tot op heden heb ik het rapport dat er rond 1900 over moet zijn uitgebracht nog niet kunnen terugvinden.
41. De Italiaan d'Albertis meent dat de Van Hasselts alleen kneusjes in huis hebben, waar weinig eer aan te behalen valt (D'Albertis 1880, 71) en volgens de Britse zoöloog Francis Henry Hill Guillemard, die het huishouden van Van Hasselt bezocht tijdens zijn expeditie tussen 1882 en 1884, konden ze alleen wezen of kinderen van slaven krijgen: Howes 2013, 162; Guillemard 1886, Deel II, 272-75. Pa-

poea's die zich als volwassene uit eigen beweging bekeerden en zich bij de christenen aansloten, waren een zeldzaamheid. In 1887 schrijft zendeling Van Hasselt enthousiast over de belijdenis van een Papoea die wél uit eigen beweging christen werd, Merowi. Het is volgens zijn zeggen een van de weinigen die echt uit het dorp, beneden aan het water, komt, en niet via roof en slavenhandel van elders *Berigten UZV* 1887, 136-7.

42. Baay 2015.
43. Dit blijkt uit een gesprek tussen de zendeling Woelders en een Korano, *Berigten UZV* 1884, 6-7.
44. Rapporteur J. W. Hille schreef in zijn rapport uit 1906 over dit gebied enigszins onderkoeld: 'Dat er nog bewoners op Nieuw-Guinea zijn, is zeker niet te danken aan de vogeljacht' (Van Hille 1906, 454). Zie voor een eerste reconstructie van de paradijsvogelhandel ook: Jong, Timo de 2015.
45. Van Hasselt-Mundt in brieven aan de vrouwenhulpvereniging van 2 maart 1892, en 7 aug 1896, UA, 1102-1, 2200.
46. Deze wederzijdse afhankelijkheid is door Maaike Derksen voor zuidelijk Nederlands Guinea in detail beschreven: Derksen 2016a. Zie verder koloniaal onderwijs, en de rol die missie en zending hierin speelden: Jensz 2012b, 2012a; May 2016; Grimshaw and May 2010. Zie ook het themanummer van *Itinerario*, December 2016.
47. *Berigten UZV* 1901, Van Hasselt over Mansinam, 117.
48. Er werd door diverse zendelingen geklaagd over absentie van de 'dorps' kinderen; vergelijkbare problemen met schoolverzuim werden gesignaleerd bij de MSC missie in zuidelijk Nederlands Nieuw-Guinea Derksen 2016, 22-24.
49. Berigten UZV 1899, 119.
50. Klein et al. 2015; Jacobs 2011.
51. Cosgun, Özden, Kempen, Kirsten van, and Reydt, Morgan van den (forthcoming).
52. Van Drenth en De Haan 1999, 159, betogen dat in het werk van de Van Hogendorps om prostituées te helpen, deze laatsten van zondaars tot zusters werden. Zo zouden zij in elkaar de 'vrouw' als vrouw zijn gaan herkennen, en vormde dit de basis voor een vrouwenbeweging.
53. Berteke Waaldijk, 'Colonial Construction of a Dutch Women's Movement' in Kati Röttger and Heike Paul eds. *Differenzen in der Geschlechterdifferenz/Differences within Gender Studies. Aktuelle Perspektive der Geschlechterforschung*. Berlin: Erich Schmidt Verlag 1999, 285-299.
54. Er is recent in Nederland wel aandacht voor de positie van vrouwen in de zending (Kolle 2012; Busschers 2015), en voor feminisme in relatie tot kolonialisme (Clancy-Smith and Gouda 1998; Grever and Waaldijk 2008; Pfeiffer et al. 2003; Bosch 2005), maar voor de relatie zending – vrouwenbeweging – feminisme geeft alleen Kolle de allereerste aanzet met een studie naar vrouwen binnen de Nederlandse Zendingsvereniging.
55. Het voorzitterschap van Anna van Hogendorp wordt vermeld in Algemeen Handelsblad, 24 augustus 1898. Verder probeerden de dames van de Haagse Afdeling van de Utrechtse Zendingsvereniging op de gedachte om 'inlandse mensen' die

levend tentoongesteld werden op koloniale afdeling te gaan bekeren UA 1102-1, 2192, Notulen, 14 juni 1898.

56. UA 1102-1, 2200, Brief zendingsvrouw Van Baalen, plm. 1902 met dank voor transcriptie aan Bas van Hooff.
57. Zie voor analyses van de inhoud van de in Nederland circulerende verhalen over 'vrij'koop praktijken en bekering: Wesseling, Lies and Dane, Jacques forthcoming; Huisman 2015.
58. Zie ook Wesseling, Lies and Dane, Jacques forthcoming, section 5 and 6.
59. Wilhelmina van Hasselt-Mundt, 26 april 1897, UA 1102-1, 2200.
60. Wilhelmina van Hasselt-Mundt, 26 april 1897, UA 1102-1, 2200.
61. NA 2.20.60.05, inv. nr. 31, verslag Schouten-Eilanden.
62. Mijn gebrek aan antropologische kennis en het probleem van de enorme verscheidenheid aan talen en culturen in Nederlands Nieuw-Guinea verbied me om hierover preciezer te zijn; dit neemt niet weg dat het zeker mijn intentie is om juist ook meer zicht te ontwikkelen op de visie *vanuit* de lokale bevolkingen op deze omvorming van tijdsbeleving 'van geslacht op geslacht'.
63. Actor-Network-Theory of ANT en aanverwante stromingen in *Social Science Studies* zoals *material semiotics* bieden in mijn ogen uitstekende instrumenten om complexe historische analyses te maken waarin ook materialiteit, lichamen en menselijke actoren die geen stem hebben als actor in de analyse te betrekken. Zie onder meer: (Mol 1998; Latour 2005; M'Charek 2013).
64. Zie voor het 'lezen' van archieven 'along' of 'against the grain': Stoler 2009; Roque and Wagner 2013.

Bibliografie

Aerts, Mieke. 1986. *Dilemma's van het feminisme*. Nijmegen: Stichting Te Elfder Ure.

—. 1991. 'Nieuwere politieke geschiedenissen. Een (on)historische ontmoeting tussen Clara Wichmann en Joan Scott ter inleiding.' In *Op het strijdtoneel van de politiek. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, 12: 9-15.

—. 2015. 'Contesting Rpresentations: Towards New Histories of Women's Activism.' In *Gender and Activism Women's Voices in Political Debate. Yearbook of Women's History/Jaarboek Voor Vrouwengeschiedenis*, 35: 9-14.

—, and Myriam Everard. 2011. "De Dingen van Titia van der Tuuk: Dr. Phelan's Health Exerciser en de Materiele Politiek van een Feministe." *Design en Gender : Van Object tot Representatie: Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. 31.

Baay, Reggie. 2015. *Daar werd wat gruwelijks verricht: slavernij in Nederlands-Indië*.

Ballantyne, Tony. 2014. *Entanglements of Empire: Missionaries, Maori, and the Question of the Body*. Auckland, New Zealand: Auckland University Press.

Ballard, Chris. 1999. 'Blanks in the Writing: Possible Histories for West New Guinea.' *The Journal of Pacific History The Journal of Pacific History* 34 (2): 149-155.

Bell, Stephen, and Andrew Hindmoor. 2009. *Rethinking Governance: The Centrality of the State in Modern Society*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.

Bennett, Tony. 2014. 'Liberal Government and the Practical History of Anthropology.' *History and Anthropology* 25 (May 2015): 150-170.

Blom, Ida, Karen Hagemann, and Catherine Hall. 2000. *Gendered Nations : Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*. Oxford: Berg.

Bosch, Mineke. 2005. *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid: Aletta Jacobs 1854-1929*. Amsterdam: Balans.

Botman, Maayke, and Nancy Jouwe. 2001. *Caleidoscopische visies: de zwarte, migranten- en vluchtelingen-vrouwenbeweging in Nederland*. Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen.

Bowker, Geoffrey C., and Susan Leigh Star. 1999. *Sorting Things out Classification and Its Consequences*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Bultman, Saskia, and Mak, Geertje. Forthcoming. 'Identity in Forms: Paper Technologies in Dutch Anthropometric Practices around 1900.'

Burton, Antoinette M. 1999. *Gender, Sexuality, and Colonial Modernities*. London: Routledge.

Busschers, Iris. 2015. 'Gendered Remembrance. Women in the Dutch Calvinist Mission and Its Historiography, c. 1900-1942.' *Trajecta* 24: 285-308.

Chauvel, Richard. 2005. *Constructing Papuan Nationalism : History, Ethnicity, and Adaption*. Washington, D.C.: East-West Center Washington.

Clancy-Smith, Julia Ann., and Frances Gouda. 1998. *Domesticating the Empire : Race, Gender, and Family Life in French and Dutch Colonialism*. Charlottesville, VA: University Press of Virginia.

Comaroff, Jean, and John L Comaroff. 1991. *Of revelation and revolution: Christianity, colonialism, and consciousness in South Africa 1 and 2*. Chicago, Univ. of Chicago Press.

Cosgun, Özden, Kempen, Kirsten van, and Reydt, Morgan van den. forthcoming. 'Wilhelmina van Hasselt-Mundt: Moeder van Papoewa?' *Raffia*.
Cox, Jeffrey. 2002. *Imperial Fault Lines : Christianity and Colonial Power in India, 1818-1940*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
D'Albertis, L.M. 1880. *New Guinea: What I Did and What I Saw*. London Sampson Low, Marston, Searle Rivington.
Derksen, Maaike. 2016a. 'Local Intermediaries The Missionising and Governing of Colonial Subjects in South Dutch New Guinea, 1920-1942.' *Journal of Pacific History* 51 (2).
—. 2016b. '"On Their Javanese Sprout We Need to Graft the European Civilization'. Fashioning Local Intermediaries in the Dutch Catholic Mission, 1900-1942." *Tijdschrift Voor Genderstudies* 19 (1).
Douglas, Bronwen. 2014. *Science, Voyages and Encounters in Oceania, 1511-1850*. New York: Palgrave Macmillan.
Drenth, Annemiek van en Francisca de Haan. 1999. *The Rise of Caring Power: New Perspectives on the History of Gender, Care and the 19th Century Women's Movement*. Amsterdam; London: Amsterdam University Press; Eurospan.
Duden, Barbara. 1991. *The Woman beneath the Skin : A Doctor's Patients in Eighteenth-Century Germany*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Dudink, Stefan. 2017. 'A Queer Nodal Point: Homosexuality in Dutch Debates on Islam and Multiculturalism.' *Sexualities Sexualities* 20 (1-2): 3-23.
—, Karen Hagemann, and John Tosh. 2004. *Masculinities in Politics and War : Gendering Modern History*. Manchester; New York; New York: Manchester University Press.
Foucault, Michel. 1978. *The History of Sexuality. 1*. London: Allen Lane.
—, and Michel Senellart. 2008. *The birth of biopolitics : lectures at the Collège de France, 1978-79*. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan.
—, Michel Senellart, François Ewald, Alessandro Fontana, and Graham Burchell. 2014. *On the Government of the Living : Lectures at the Collège de France, 1979-1980*. Basingstoke; New York: Palgrave, MacMillan.
Gosden, Chris, and Chantal Knowles. 2001. *Collecting Colonialism: Material Culture and Colonial Change*. Oxford: Berg.
Gowing, Laura. 2003. *Common Bodies : Women, Touch, and Power in Seventeenth-Century England*. New Haven: Yale University Press.
Grever, Maria, and Berteke Waaldijk. 2008. *Transforming the Public Sphere: The Dutch National Exhibition of Women's Labor in 1898*. Durham: Duke University Press.
Grimshaw, Patricia, and Andrew May. 2010. *Missionaries, Indigenous Peoples, and Cultural Exchange*. Brighton, UK, Portland, Or.: Sussex Academic Press.
Guillemard, F.H.H. 1886. *The Cruise of the Marchesa to Kamschatka & New Guinea ; with Notices of Formosa, Liu – Kiu, and Various Islands of the Malay Archipelago: 2 Bde*. London: Murray.
Hall, Catherine. 2002. *Civilising Subjects : Metropole and Colony in the English Imagination, 1830-1867*. Cambridge, UK: Polity Press.
Haraway, Donna. 1991. *Simians, Cyborgs, and Women : The Reinvention of Nature*. New York: Routledge.

Hille, J.W. van. 1906. 'Reizen in West-Nieuw-Guinea.' *Tijdschrift van Het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genenootschap* 2e serie (23): 451-540.
Huisman, Marijke. 2015. *Verhalen van vrijheid: autobiografieën van slaven in transnationaal perspectief, 1789-2013*. Hilversum: Verloren.
Jaarsma, Sjoerd R., and Marta A. Rohatynskyj. 2000. *Ethnographic Artifacts: Challenges for a Reflexive Anthropology*. Honolulu: University of Hawaiï Press.
Jacobs, Margaret D. 2011. *White Mother to a Dark Race: Settler Colonialism, Maternalism, and the Removal of Indigenous Children in the American West and Australia, 1880-1940*. Lincoln: University of Nebraska Press.
Jansen, Willy. 1987. 'De vele Gezichten van Genus. Een Agenda voor Onderzoek naar de Culturele Constructies van Vrouwelijkheid en Mannelijkheid.' In *Vrouwen in Opspraak. Vrouwenstudies Als Cultuurkritiek*. Nijmegen: SUN.
Jens, Wim, A. Jansen-Weber, L.F. Jens, and P.A. Jens. 1997. *Zaaien in zoo barren grond: uit het dagboek van Willem Leendert Jens, zendeling op Nieuw-Guinea 1876-1899*. Wassenaar: Stichting 'Uit Barre Akker.'
Jensz, Felicity. 2010. *German Moravian Missionaries in the British Colony of Victoria, Australia, 1848-1908: Influential Strangers*. Leiden [u.a.]: Brill.
—. 2012a. 'Missionaries and Indigenous Education in the 19th-Century British Empire. Part I: Church-State Relations and Indigenous Actions and Reactions.' *History Compass* 10 (4): 294-305.
—. 2012b. 'Missionaries and Indigenous Education in the 19th-Century British Empire. Part II: Race, Class, and Gender.' *History Compass* 10 (4): 306-17.
Jong, Timo de. 2015. 'Opnieuw op Ontdekkingsreis. Postkoloniale Perspectieven Verleggen in het Land van de Paradijsvogel. MA Thesis Radboud University 2015.' MA thesis Radboud University. Nijmegen.
Kamma, Freerk Christiaans. 1977. *'Dit wonderlijke werk': het probleem van de communicatie tussen Oost en West gebaseerd op de ervaringen in het zendingswerk op Nieuw-Guinea (Irian Jaya), 1855-1972 : een socio-missiologische benadering*. Oegstgeest: Raad voor de zending der Ned. Hervormde Kerk.
Klein, Marianne van der, Rebecca Jo Plant, Nichole Sanders, and Lori Robin Weintrob (eds.) 2015. *Maternalism Reconsidered: Motherhood, Welfare and Social Policy in the Twentieth Century*. New York, Oxford: Berghahn.
Kolle, A.M. 2012. 'In stilte te werken, niet te willen schitteren: de vrouwenhulpgenootschappen voor de zending vanaf 1822.' Schutte, G.J. en J. Vree (red.), *Het zendingsbusje en de toverlantaarn : twee eeuwen zendingsliefde en zendingsorganisatie in Protestants Nederland* Zoetermeer, Meinema, 95-112.
Latour, Bruno. 2005. *Reassembling the Social : An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
Levine, Philippa. 2004. *Gender and Empire*. Oxford; New York: Oxford University Press.
Mak, Geertje. 1997. *Mannelijke vrouwen: over grenzen van sekse in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Boom.
—. 2000. *Sporen van verplaatsing : honderd jaar nieuwkomers in Overijssel*. Kampen: Stichting IJsselacademie.
—. 2012. *Doubting Sex : Inscriptions, Bodies and Selves in Nineteenth-Century Hermaphrodite Case Histories*. Manchester University Press.

—. 2017. 'Touch in Anthropometry. Enacting Race in Dutch New Guinea 1903-1909.' *History and Anthropology History and Anthropology*, no. 23: 1-23.
May, Helen. 2016. *Empire, Education, and Indigenous Childhoods: Nineteenth-Century Missionary Infant Schools in Three British Colonies*.New York, NY: Routledge.
McClintock, Anne. 1995. *Imperial Leather : Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*. New York [etc.]: Routledge.
M'Charek, Amade. 2013. 'Beyond Fact or Fiction: On the Materiality of Race in Practice.' *Cultural Anthropology* 28 (3): 420-442.
Mepschen, Paul, Jan Duyvendak, and Evelien Tonkens. 2010. 'Sexual Politics, Orientalism and Multicultural Citizenship in the Netherlands.' *Sociology* 44 (5): 962-979.
Miller, Peter, and Nikolas S. Rose. 2013. *Governing the Present Administering Economic, Social and Personal Life*. Cambridge; Malden: Polity Press.
Mol, Annemarie. 1998. 'Actor-Network-Theory: Sensitive Terms and Enduring Tensions.' *Kölner Zeitschrift Für Soziologie Und Sozialpsychologie* 50 (1): 253-269.
—. 2002. *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice*. Durham: Duke University Press.
—. 2015. 'Who Knows What a Woman Is... On the Differences and the Relations between the Sciences.' *Medicin Anthropology Theory* 2 (1): 57-75.
Moore, Clive. 2003. *New Guinea: Crossing Boundaries and History*. Honolulu: University of Hawaiï Press.
Outshoorn, Joyce. 1998. 'Gender: discussiedossier.' *Tijdschrift voor genderstudies* 1 (1): 5-15.
Park, Katharine. 2006. *Secrets of Women : Gender, Generation, and the Origins of Human Dissection*. New York; Cambridge, Mass.: Zone Books.
Pfeiffer, Ida, Augusta de Wit, Darja de Wever, Mineke Bosch, and Hans Croon. 2003. *Het is geen kolonie, het is een wereld: vrouwen bereizen en beschrijven Indië 1852-1912: Ida Pfeiffer, Augusta de Wit, Anna Weber-van Bosse, Marie van Zeggelen, Carry van Bruggen, Aletta Jacobs, Dé-lilah*. Amsterdam: Terra Incognita.
Phoenix, Ann, and Pamela Pattynama (eds.). 2006. *Intersectionality. The European Journal of Women's Studies* 13:3.
Pouwer, Jan. 1999. 'The Colonisation, Decolonisation and Recolonisation of West New Guinea.' *The Journal of Pacific History The Journal of Pacific History* 34 (2): 157-179.
Puar, Jasbir K. 2007. *Terrorist Assemblages: Homonationalism in Queer Times*. Durham: Duke University Press.
Roque, Ricardo, and Kim A. Wagner. 2013. Engaging Colonial Knowledge. Reading European Arch*ives in World History*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan.
Ruberg, Willemijn. 2013. 'Trauma, Body, and Mind. Forensic Medicine in Nineteenth-Century Dutch Rape Cases.' *Journal of the History of Sexuality* 22 (1): 85-104.
Scott, James C. 1998. *Seeing like a State : How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press.
Scott, Joan Wallach. 1988. *Gender and the Politics of History*. New York: Columbia University Press.
—. 2007. *The Politics of the Veil*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Stoler, Ann Laura. 1995. *Race and the Education of Desire: Foucault's History of Sexuality and the Colonial Order of Things*. Durham: Duke University Press.
—. 2009. *Along the Archival Grain : Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
—. 2013. 'Matters of Intimacy as Matters of State : A Response'. *Journal of american History* 88 (3): 893-897.
Sysling, F.H. 2013. 'The Archipelago of Difference : Physical Anthropology in the Netherlands East Indies, Ca. 1890-1960.' Amsterdam: Free University.
Timm, Annette F., and Joshua A. Sanborn. 2016. *Gender, Sex and the Shaping of Modern Europe. A History from the French Revolution to the Present Day*. Second rev. London, etc.: Bloomsbury Publishing.
Vlasblom, Dirk. 2004. *Papoea : een geschiedenis*. Amsterdam: Mets & Schilt.
Wekker, Gloria. 2016. *White Innocence: Paradoxes of Colonialism and Race*. Durham; Duke University Press.
Wesseling, Lies, and Dane, Jacques. forthcoming. 'Are the Natives Educable? Selling the 'Ethical' Colonial Policy for the East Indies to Dutch Schoolchildren (1890-1910).' *Journal of Educational Media, Memory and Society*.
Wichmann, Arthur. 1917. *Bericht über eine im Jahre 1903 ausgeführte Reise nach Neu-Guinea*. Leiden: E.J. Brill.
Wils, Kaat, ed. 2017. *Bodies Beyond Borders. Moving Anatomies 1750-1950*. Leuven: Leuven University Press.